

Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea (cca. 1200)

Transformarea Mării Negre într-o placă turnantă a comerțului internațional este reflectată de înmulțirea corespunzătoare a izvoarelor cartografice referitoare la acest spațiu. „Marea cea Mare” ajunsese atât de frecventată, încât, în celebra sa lucrare *Il Milione*, Marco Polo considera că este prea cunoscută pentru a-i mai face o descriere¹. Dacă această imagine corespunde celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, ne putem întreba care era stadiul cunoștințelor la începutul penetrației occidentale în bazinul pontic. Momentul în care s-a produs pătrunderea masivă a negustorilor italieni constituie o altă problemă, anul 1204 – care a marcat destrămarea definitivă a monopolului bizantin în Marea Neagră² – reprezentând doar un terminus ante quem. Un posibil răspuns la aceste întrebări este sugerat de portulanul pisan *Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei*, publicat de curând de Patrick Gautier Dalché³. Conform editorului, portulanul datează din jurul anului 1200, iar autorul său, anonim, a fost cu siguranță italian, probabil pisan sau genovez⁴. Pentru această datare pledează mai multe argumente: paleografia, absența unor centre importante ale secolului al XIII-lea⁵, plasarea cumanilor în nordul Mării Negre, lipsa oricărei mențiuni referitoare la tătari. La argumentele editorului am putea adăuga absența oricărui indiciu referitor la modificările politice produse de cruciada a IV-a, fapt ce plasează redactarea documentului cartografic înainte de 1204. Pentru o datare chiar mai timpurie pledează prezența portului Saint-Gilles, al cărui declin s-a produs la începutul secolului al XIII-lea, precum și descrierea amănunțită a coastei mediteraneene a Africii, zonă predilectă a comerțului pisan și genovez în a doua jumătate a veacului al XII-lea. Dacă avem în vedere și faptul că orașele Varna și Mesembria sunt pomenite fără a se face vreo referire la țaratul Asăneștilor, putem fi de acord cu datarea propusă de istoricul francez care a plasat redactarea portulanului între anii 1160 și 1200. Din acest motiv, izvorul constituie una din puținele mărturii cartografice despre Marea Neagră la sfârșitul veacului al XII-lea și o dovadă în sprijinul tezei frecventării în epocă a acestui spațiu maritim, chiar și ocazional, de către negustorii italieni⁶.

În cuprinsul acestui portulan al Mediteranei, Mării Negre îi este rezervată secțiunea a 16-a, dar o primă mențiune apare în paragraful imediat anterior, când ni se vorbește de strămoșii de la începutul „Mării Rușilor pe care am numit-o Pontul Euxin”⁷. Termenul „ostano” prin care este desemnat Bosforul apare într-o

formă apropiată – „occidentali steno“ – în „Partitio Terrarum Imperii Romaniae“⁸, originea cuvântului fiind probabil grecescul „to steno“. Desemnarea Pontului Euxin ca mare a rușilor (varegilor) nu reprezintă un caz izolat. Denumirea apare și în alte izvoare, dar rămâne o problemă măsura în care această denumire a fost utilizată pe scară largă în epocă. Pentru istoricul polon Henryk Paszkiewicz, „*the Rus'ian name of the Black Sea had never been in general use. If it does appear in the sources, this is mainly due either to a faulty reading of texts of those sources or to the erroneous belief, widely spread at the time both in the East and in Western Europe, according to which the Black Sea (and that of Azov) had immediate links with the Baltic, where the Varangians (the Rus') were indeed supreme*“⁹.

Descrierea spațiului pontic reunește informații cu caracter general, dar și date asupra unor așezări de pe tăr. Multe din datele generale sunt destul de confuze sau reproduc fidel o serie de autori antici precum Orosius, *Historia adversus paganos*; Honorius Augustodunensis, *Imago mundi*, sau Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, ceea ce confirmă părerea că, în epocă, geografia era încă tributară autorilor clasici. Precaritatea cunoștințelor se reflectă și în specificarea distanțelor între diferite localități, pentru Marea Neagră cele mai multe fiind lăsate în alb. Numărul mic de toponime întărește impresia că pătrunderea navelor italiene în bazinul pontic se afla abia la început. Pe coasta anatoliană sunt amintite Phinosia¹⁰, Herakleea Pontică, Samastris, Cithero și Trapezunt. Ni se mai spune că pe acest tăr se află Colchos-ul amintit de poetul Ovidius și că „această mare este numită marea Cimeriană“.

În zona septentrională sunt amintite mlaștinile Meotide la nordul cărora portulanul îi așază pe cumani „*idem quod et Adamazones*“, iar la vest pe „*Albanos idem Russos*“. Porturile amintite sunt Matrica (Tmutorokan), Soldadia (Soldaia) și Chersones, în care „Ovidius și Sfântul Clement au fost exilați“¹¹.

Pe coasta de vest apar Constanția (Constanța), Vernia (Varna), Mimsembro (Mesembria) și Oselon (Anchialos?)¹². Menționarea Constanței este importantă, pentru că s-a susținut că în epoca respectivă orașul își încetase existența în urma atacurilor pecenegilor (1036) și uzilor (1064)¹³. Argumentele aduse în sprijinul acestei teze se bazează pe caracterul accidental al descoperirilor monetare după aceste date. Apariția orașului pe un portulan – document cu caracter practic – ar pleda pentru o continuitate de locuire, fie și redusă.

Chiar dacă portulanul nu oferă date foarte numeroase despre situația bazinului pontic, el poate pune sub semnul întrebării vechea teză a blocării accesului occidentalilor în Marea Neagră de către împărații bizantini¹⁴. Așa cum a atras atenția istoricul britanic M.E. Martin, până către mijlocul secolului al XIII-lea interesul italienilor pentru această zonă era destul de scăzut¹⁵, chiar dacă în 1170 genevezii cereau lui Manuel Comnenul să poată merge la Matracha și să se bucure peste tot de același fel de privilegii ca și venețienii¹⁶. A fost nevoie de o nouă conjunctură produsă de cucerirea mongolă și de revenirea bizantină la Constantinopol pentru ca bazinul pontic să se transforme într-o zonă de interes comercial¹⁷. Până la această „explozie“, aparițiile italienilor în Pont au fost mai degrabă ocazionale, fapt sugerat și de portulanul publicat de Patrick Gautier Dalché.

Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (după P. Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle*, Rome, 1995, p. 139-141).

16. Euxinus Pontus a xeno fonte dictus quod est Russorum id est Albanorum iam dictus, inmensa exundatione Meotidarum paludum iuxta ipsum per breue et angustum fretum dictum Bosforum, *ideo Bosforum quia unus bos perforauit eius angustum*, late per ml. ..., aliquantum plus in longum extensus ab oriente in occasu per ml. <...>, in occasu uero amplius quam paludes, minus in oriente uergens efficitur. Inde iuxta predictam Constantinopolim per iam dictum carisium Abidi mittuntur, donec sicut dictum est *eas mare hoc quod dicitur nostrum accipiat* has Meotides paludes plus in longum in eisdem plagis extensas per ml. ..., ut dicitur. *A plaga septemtrionali a flumine Tanay fluuium fundunt, quod preteriens aras ac terminos Alexandrimagni in Robaschorum finibus sitas auget. Hinc pars Europe incipit. Terminatur in Yspania occidentalius oceano, maxime ubi apud Gades insula Herculis columne uisuntur, quod initio prenotauiimus. Europa ab rege Europe uel ab Europa filia Agenoris est nominata.*

Ab Ostano prefato, unde paludes per fretum Bosforum iam dictum iacentem ipsi Ostano in aquilone per ml. CCC in Euxino Ponti mittuntur, tendit riueria in oriente usque... per ml. ... Inde in septentrione in austro ml. ... iii. Inde Meotide paludes eo modo quo ab Ostano Euxini Ponti riueria circumdatur de littore uearum septemtrionali, Thanay fluuiio fluente in austro Bosforum per ml. ... in transfretu ascipiente. A Bosforum ex riueria eius occidentali riueria Euxini Ponti in occasu flectitur usque ad ostia fluminis Danubii ml. ... Que ostia quinque continet de riueria ml. ... riueria in oriente redeundo. Infra que hec didicimus.

Ab Ostano, cui iacet foras longe per ml. ... insula Phinosia, ad Eracleam ciuitatem computantur ml. ...

Inde ad caput Samastri...

Inde ad caput quod dicitur Cithero...

Inde ad ciuitatem Tribisondam, quam continet prouincia Anaghie, ml. <...>

Inde ad Matricam ciuitatem ubi fretus Bosforus mittit ml. <...>. Hec riueria continet Colchos quos Ouidius meminit, et istud mare dicitur mare Cimmericum.

A Bosforo Meotide paludes in oriente ml. ... et in occasum ml. ... extenduntur. Dilatantur uero a Bosforo ad ostia Thanay ab austro in septentrione ml. ... Hee paludes in aquilone habent Comanos idem quod et Adamazones, ab occasu Albanos idem Russos.

A Bosforo ex eius riueria occidentali maris Euxini Ponti usque ad ciuitatem Soldadiam ml. lxxx.

Inde ad portum quoddam ml. iii.

Ad Cersonam ciuitatem et insulam eius, *in qua Ouidius <et> sanctus Clemens exiliatus fuit*, ml. xl.

Inde usque ad ostia fluminis Danubii, quem ab occasu in oriente montes. ... fundunt, computantur ml. ...

Ad ultimo uero ostio proximioe uidelicet ab Ostano usque ad ciuitatem Constanciam ml. <...>

Ad castrum Verniam ml. ...

Ad ciuitatem Mimsembro ml. ...

Ad Oselon ml. ...

Inde uoluitur sinus usque ad Ostano, habens ml. ... In eodem modo redit riueria per carisium Abidi anguste usque ad predictam ciuitatem Constantinopolim ml. xxx.

Note

1. Marco Polo, *Il Milione*, prima edizione integrale a cura di L. Foscolo Benedetto, Firenze, 1928, p. 234.
2. Șerban Papacostea, *La Mer Noire du monopole byzantin à la domination des Latins aux Detroits*, RRH, 27, 1988, 1-2, p. 49-71.
3. Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, École Française de Rome, 1995 (Collection de l'École Française de Rome – 203).
4. Cu titlu de ipoteză, P. Gautier Dalché consideră că autorul portulanului ar putea fi matematicianul pisan Leonardo Fibonacci (*Carte marine...*, p. 15).
5. De ex. Caffa, Aigues Mortes (atestată în 1226) sau Manfredonia, ale cărei începuturi se plasează în jurul anului 1259.
6. În sprijinul acestei teze, v. M.E. Martin, *The First Venetians in the Black Sea*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 111-122; Idem, *The Venetians in the Byzantine Empire before 1204*, „Byzantium and the West c. 850-c. 1200”, ed. by J.D. Howard-Johnston, Amsterdam, 1988, p. 201-214; Fr. Thiriet, *Les Venitiens en Mer Noire. Organisations et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 39.
7. Patrick Gautier Dalché, *Carte marine...*, p. 139: „Ostano ad introitus maris Russarum quod mare diximus Euxinum Pontum”.
8. A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*, în „Studi Veneziani”, 7, 1965, p. 232.
9. H. Paszkiewicz, *Mare Russiae*, în „Antemurale”, 9, 1965, p. 133. Istoricul polon atrage atenția (p. 137) asupra diferitelor denumiri folosite pentru a desemna aceeași mare, uneori de către același autor. Astfel, Adam din Bremen (sec. XI) numea Baltica „mare Scithicum”, „mare Barbarum”, „mare Balticum”. Există și fenomenul invers: aceeași denumire pentru mai multe mări. Al-Mas'udi, când vorbește despre marea Rus'ilor, se referă nu numai la bazinul pontic, ci și la Baltica (p. 139).
10. Pentru o comparație privind numărul de toponime, v. Georg Martin Thomas, *Der Periplus des Pontus Euxinus*, „Abhandlungen der Philosophisch-Philologischen classe der Königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften”, 10, 1864, 1. Între Phinosia și Samastris sunt amintite Aqua, Zagari, Lirio, Nipo, Penderachia, Aguaia, Moline, c. Piselo, Thio, Parteni. Foarte multe localități sunt amintite și între Samastris și Trapezunt, în timp ce *Liber de existencia riveriarum* nu amintește nici măcar de Sinope.
11. Pentru prezența Sfântului Clement în Chersones, v. studiul lui Chr. Walter, *Saint Clement in the Chersonese and the iconography of his miracle*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 246-260. Pentru situația Crimeei înainte de 1204, v. D. Obolensky, *The Crimea and the North Before 1204*, „Arheion Pontou”, 35, 1979, p. 123-133.

12. Identificarea Oselon-Anchialos este improbabilă, această formă nemaifiind întâlnită în izvoare de același tip.
13. Gh. Mănuclu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, „Pontica”, 24, 1991, p. 321, 323 și 325.
14. V. afirmația lui Michel Balard după care „soucieux de réserver aux Grecs le monopole des sources d’approvisionnement de la capitale, le basileus a délibérément écarté les Occidentaux du commerce pontique, ou, au moins, fermé la Mer Noire aux franchises accordées aux Occidentaux, de sorte que ceux-ci peuvent y naviguer mais sans jouir d’un traitement privilégié” (*La Romanie genoise [XIIe – début du XVe siècle]*, I, Roma, 1978, p. 28, n. 44). În același sens, Gerald W. Day, *Manuel and the Genoese: a Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century*, „The Journal of Economic History” 37, 1977, 2, p. 299: „The prohibition of Genoese trade with the Black Sea demonstrates at once both Manuel’s care to preserve this profitable business for his subjects and his desire to prevent the Italians from bypassing Constantinople, the duties paid there, and the convenient surveillance available in the capital”.
15. M.E. Martin, *The Venetians in the Byzantine Empire before 1204*..., p. 211; cf. Idem, *The first Venetians in the Black Sea*..., p. 120-121; „If the Venetians failed to make the most of their opportunities in the Black Sea while Constantinople was under Latin rule, the reason must surely be that Venetian resources were already over extended”.
16. A. Sanguinetti, G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll’impero bizantino*, „Atti della società ligure di storia patria”, 28, 1896-1898, p. 348: „...liberam et commodam habent facultatem mercandi et utendi libere per omnem terram et omnes partes imperii et etiam exercendi negotiationem pannorum sete apud stivam sicut veneti soliti erant et eundi ad matracam et per omnia simili modo gaudeant privilegiis et induletis omnibus quemadmodum et veneti faciebant”. Comentariul pasajului la M.E. Martin, *The First Venetians*..., p. 114; rezervele exprimate de D. Jacoby sunt comentate de M.E. Martin, *The Venetians in the Byzantine Empire*..., p. 209, n. 37.
17. V. Virgil Ciocâltan, *Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur (1261-1265)*, AIX, 28, 1991, 81-101.